

Les dones a les economies domèstiques preindustrials: treball, terra, dot i escreix a l'Alt Penedès del segle XVIII

Women in the domestic preindustrial economies: work, land, dowry and escreix in Alt Penedès in the 18th century

Belén Moreno Claverías¹

Resum

En aquest article es fa una aproximació al paper de les dones en les economies domèstiques de l'Alt Penedès del segle XVIII. Concretament, s'analitzen les tasques productives que portaven a terme i que eren fonamentals per al manteniment de les famílies, les seves relacions amb la propietat i l'explotació de la terra, la importància que tenien el dot i l'escreix al llarg de la seva vida, i l'evolució del dot durant la segona meitat del segle XVIII. En cada una d'aquestes qüestions es fa menció de les dones solteres, casades i vídues, atès que l'estat civil era la variable que més fortament condicionava el que les dones podien i no podien fer. També es para atenció, de manera transversal, al marc legal que constreïa l'autonomia econòmica de les dones. Malgrat el silenci de les fonts, conseqüència directa de la baixa consideració que tenia el treball femení, del seu caràcter suposadament subsidiari i de la incapacitat legal a què les dones estaven sotmeses, l'examen de capítols matrimonials, inventaris *post mortem*, contractes de conreu i textos de testimonis de l'època, permet entreveure unes dones més actives i més autònomes que el que tradicionalment s'acostuma a pensar. El marc cultural i legal, així com la pobresa, eren obstacles importants que calia superar.

Paraules clau: dones, treball, propietat i explotació de la terra, dot.

1. <https://orcid.org/0000-0002-7144-3007>. Professora a la Universitat Autònoma de Madrid (belen.moreno@uam.es). Aquest treball està vinculat al projecte de recerca «Cambio social sin grupos sociales? El seguimiento de trayectorias colectivas en el pasado desde una perspectiva relacional (siglos XIV-XX) RECSNETS I», del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats (PGC2018-096350-B-I00).

Rebut: X-2019. Avaluat: XII-2019. Versió definitiva: 1-2020.

Abstract

This article examines the role of women in the domestic economies of the Alt Penedès during the eighteenth century. In particular, it analyses the productive tasks that women carried out, which were fundamental for the maintenance of families, their relations with the ownership and the exploitation of land, the importance of the dowry and the *escreix* (maintenance payments) throughout their lives, and how the former evolved during the second half of the eighteenth century. In exploring each of these aspects we distinguish among single women, married women and widows, since marital status was the factor that most strongly conditioned what women could and could not do. Attention is also paid, in a cross-cutting way, to the legal framework that constrained women's economic autonomy. Despite the silence of the sources, which is a direct consequence of the low regard for women's work, its presumed subsidiary nature and the legal incapacity to which women were subjected, the examination of marriage capitulations, post mortem inventories, agrarian contracts, and texts from testimonials of the time allows us to see women being more active and more autonomous than is usually thought. The cultural and legal framework, as well as poverty, were important obstacles to overcome.

Keywords: women, work, ownership and exploitation of land, dowry.

A manera d'introducció: objectius i algunes anotacions sobre la influència de l'estat civil en la vida de les dones

Afortunadament, als darrers anys han augmentat els estudis dedicats a analitzar diverses dimensions del món femení en la realitat històrica.² Els treballs sobre la dona medieval i moderna són encara, però, insuficients per donar una imatge completa de la significació econòmica del paper de les dones en l'àmbit familiar, de les seves interaccions socials, dels seus hàbits de socialització, de la seva educació, etc., a causa —en bona part— del silenci de les fonts històriques pel que fa a la vida de les dones en un món marcadament patriarcal. Per exemple, fonts tan riques com el cadastre o els padrons d'habitants no acostumen a definir el treball de les dones i hi apareix sovint sota una etiqueta amb fórmules com ara «labores propias de su sexo», sense especificar quines eren, —com sí que es feia en el cas dels homes—, ni quin valor comportaven.

Com apunta Carbonell (2005), l'economia clàssica i neoclàssica ha entronitzat l'*Homo economicus* perquè ha considerat únicament com a treball el que és remunerat amb un salari, per la qual cosa bona part de les tasques dutes a terme per les dones no són regis-

2. Sobre diversos aspectes de les vides de les dones dels segles medievals i moderns a Catalunya publicats en les dues darreres dècades, vegeu, entre d'altres, Vinyoles Vidal (2005), Marfany (2006), Ferrer Alòs (2005, 2010a i 2010b), Ros (2010), Carbonell (2005), Carbonell, Gálvez i Rodríguez (2014), Capdeferro (2019), Gascón (2012), Valentín (2009), Sanmartí i Sanmartí (2009).

trades en la documentació oficial. Però les activitats de les dones eren clau, tant en l'esfera productiva (activitats agrícoles, manufactureres, comercials i altres serveis, com ara el domèstic), com en la reproductiva (criar i cuidar els fills, els malalts, la gent gran, netejar la casa, cuinar...). Per aquest motiu, el primer apartat d'aquest article consisteix a rastrejar les notícies sobre les tasques productives que portaven a terme les dones, sobretot a partir de les respostes del qüestionari de Zamora a diverses localitats del Penedès i també d'alguns inventaris *post mortem* i capítols matrimonials que, de manera excepcional, aporten alguna informació sobre les seves fonts d'ingressos.

En segon lloc, es fa una aproximació a l'accés de les dones de l'època a la propietat i l'explotació de la terra. A les zones rurals, la terra era la principal font d'ingressos i rendes i també la variable que determinava la posició dels individus i llurs famílies en l'escala social. Tenir-hi accés esdevenia, per tant, fonamental. Per això es fa una aproximació a la relació de les dones amb la terra a través de fonts com el cadastre, els contractes de conreu escripturats davant de notari o els capítols matrimonials.

En tercer lloc, s'analitza el paper que tenia el dot en la vida de les dones, així com la seva evolució al Penedès a la segona meitat del segle XVIII. El dot era tot el que moltes dones arribarien a posseir al llarg de la seva vida, per això és important analitzar-lo. Per fer-ho, s'utilitzen més de tres-cents capítols matrimonials registrats a les notaries de Vilafranca del Penedès a la segona meitat del segle XVIII.

El marc geogràfic de l'anàlisi és l'Alt Penedès, tot i que es recullen notícies d'altres indrets. Ens sorprendrà comprovar que la situació de les dones era força similar a tot arreu, independentment de les característiques socials i econòmiques de cada lloc.

Abans d'entrar a analitzar tots aquests aspectes és convenient donar uns apunts sobre el pes que tenia l'estat civil en la vida de les dones, atès que aquesta era la variable que més fortament condicionava allò que les dones podien o no podien fer en els àmbits del treball, la propietat i el dot.

Les dones solteres —i també les nenes— havien de treballar per contribuir al manteniment de les seves famílies i havien d'estalviar part dels seus guanys per ajudar a formar un dot amb el qual poguessin optar al mercat matrimonial. Sense dot no hi havia matrimoni possible, i aquesta era la meta que havien d'assolir les dones si no volien romandre en un estat de marginalitat, excepte les dones solteres no subjectes a pàtria potestat. Un cop casades, passaven de la tutela del pare o el germà, si el primer havia mort, a la del marit, al qual devien obediència. Si el marit era l'hereu i els seus pares encara eren vius, havia d'anar a viure a casa dels sogres i havia d'obeir el cap de casa fins que morís i el marit ocupés el seu lloc.

Les dones casades gaudien de major consideració social que les solteres i vestien millor. En efecte, l'anàlisi de les seves pautes de consum mostra que tenien més peces de vestir i alguns ornaments (anells d'or, per exemple), dels quals les solteres havien de prescindir (Moreno 2004 i 2015). Malgrat la importància del seu treball en les esferes productiva i reproductiva, no tenien cap autoritat sobre la gestió del patrimoni familiar, fins i tot a l'hora de decidir en què es gastaven els diners de la casa (Moreno 2007). Les poques dones que tenien patrimonis immobles per manca d'un hereu mascle —les pubilles— havien de deixar l'administració de les seves finques a les mans dels marits des del moment en què es

casaven. A més, les casades —com veurem— acostumaven a fer feines considerades subsidiàries a la del marit, sovint intenses en treball però mal pagades.

Des del punt de vista legal, Pérez Molina (1988: 262) apunta que l'estatut jurídic de la dona casada era inferior al de la soltera no subjecta a pàtria potestat o al de la vídua que tenia recursos econòmics. Els límits d'actuació de les dones vídues estaven també determinats pels drets viduals, els quals a vegades entraven en conflicte amb els drets i les ambicions de l'hereu. En efecte, els drets de les dones en enviduar poden ser dividits en dos blocs: els que integraven la constitució *Hac nostra* i el dret a l'usdefruit dels béns del marit. Segons el jurista Comes (1826: 121), la vídua que prenia inventari dels béns del marit un cop aquest moria, gaudia del benefici de la constitució *Hac nostra*, en virtut de la qual l'hereu —és a dir, el seu propi fill primogènit— l'havia d'alimentar durant el primer any («any de plor»). Si passat aquest any no se li hagués retornat el dot i l'escreix, podia fer seus els fruits de tots els béns del marit fins que li retornessin, sempre que no es tornés a casar i tingués una vida «honesta».

La viduïtat comportava, per a moltes dones, un procés d'empobriment. Per fer-hi front havien de posar en marxa tota una sèrie de mecanismes: el segon matrimoni, la gestió del patrimoni familiar, la venda o penyora d'objectes, l'establiment de petits negocis, el recurs a l'assistència pública i la mendicitat. Especialment fràgil era la situació de les vídues sense fills, realitat comuna a tota l'Europa preindustrial. Segons Fauve-Chamoux (1998: 328-329), tenir fills, tot i que fossin il·legítims, era una garantia contra la misèria. Algunes d'elles van tenir, però, la capacitat de superar els obstacles existents a l'hora de gestionar el patrimoni familiar una vegada mort el marit. El dot, com veurem, era un element fonamental per tal que les vídues poguessin tornar al mercat matrimonial o, simplement, sobreviure.

Les dones i el treball: la versatilitat com a norma

La dona se situava en l'encreuament de la producció, la reproducció i el consum. Si bé el seu paper en l'esfera reproductiva mai no s'ha discutit (cura dels fills, de les persones grans, dels malats...), en l'esfera productiva, pel silenci de les fonts respecte a aquesta qüestió, no resulta tan evident.³ Per començar, les dones no tenien professió per si mateixes, sinó que eren considerades pageses, per exemple, si eren filles solteres d'un pagès o es casaven amb un pagès. Si es casaven amb un home de diferent ocupació, automàticament passaven a l'esfera social i professional d'aquest. Així, mentre que en la documentació notarial, fiscal, judicial o municipal el nom dels homes anava acompanyat del seu ofici, les dones havien de ser ubicades socialment a partir de la professió de l'home que acompanyava indefectiblement els seus noms com a filla, muller o vídua.

3. Aquesta qüestió, així com l'escassa valorització del treball femení, va ser àmpliament analitzada a Europa als anys 1980 i 1990. Vegeu, per exemple, Hoffmann (1977), Bock i Duden (1985), Berg (1985), Tilly i Scott (1987), Hanawalt (1986), Beneria (1979), Carbonell (1989) i Hufton (1995).

Totes, excepte les poques que no ho necessitaven, s'ocupaven de tasques productives, però aquestes —encara que eren imprescindibles— eren considerades secundàries o complementàries de la dels homes de la casa, per la qual cosa no acostumaven a quedar enregistrades enlloc. Aquest fet era comú als països europeus. Diefendorf (1995: 184) apunta que la informació sobre les activitats productives de les dones a la França preindustrial només pot ser recollida de manera fragmentària a partir de referències perdudes en documents redactats per a altres propòsits. Particularment difícil resulta trobar informació sobre les feines de les dones casades, perquè la seva incapacitat legal les feia invisibles a la majoria dels registres oficials.

El treball femení tenia un caràcter fortament versàtil, en part a causa del seu aprenentatge informal (les dones no podien entrar com a aprenents en la gran majoria de gremis, per exemple) i de la capacitat de les dones per adaptar-se a les diferents circumstàncies del cycle vital. Per garantir la supervivència de la família, les dones, lluny d'especialitzar-se, es podien dedicar a fer diferents tasques agrícoles, filar, cosir, vendre, ajudar en algun taller, rentar roba, transportar aigua, recollir i vendre llenya, fer de mestressa de cria o de criada en diferents moments de la seva vida o de manera simultània (Carbonell 1997: 123).

A les zones rurals, les dones solien compaginar diverses d'aquestes activitats. S'ocupaven de determinades tasques relacionades amb el conreu de la terra —a les zones vitícoles com el Penedès, sobretot a esportar i veremar (Colomé-Ferrer 2019: 94)— a la cria d'animals⁴ i el treball de matèria primera tèxtil (cànem, lli, llana, cotó).

Francisco de Zamora, en el seu conegut qüestionari de finals del segle XVIII, s'interessava per l'aportació de les dones a les economies familiars, la qual unien a la dels nens de la casa, fet que diu molt del caràcter subsidiari amb què era percebut el treball femení. La pregunta concreta del qüestionari era: «Si las mujeres y niños trabajan en las operaciones del campo o están aplicadas en alguna industria, como ir a los mercados, cardar, hilar, torcer, tejer, hacer medias, vetas, coser, hacer encajes u otras obras sueltas, y si hilan en tornos o ruecas, etc.». L'encarregat de respondre el qüestionari de Zamora al corregiment de Vilafranca, l'any 1789, fou l'il·lustrat Manuel Barba i Roca:

Las mujeres de labradores se ocupan en el campo de escardar, coger hortaliza y venderla, a regar las huertas y a llevar comida a sus maridos o padres, o a hilar cáñamo. Las otras hacen calceta, medias, hilan, torcen, hacen encajes, cosen ropa de los labradores y hay algunas que hilan al torno lino y algodón (Barba 1991: 67).

L'elaboració d'articles tèxtils en l'àmbit domèstic o portar a terme les primeres fases de la producció —de baixa qualificació i mal pagades— eren ocupacions habituals de dones i nenes. La filatura era una tasca considerada eminentment femenina (el refranyer popular català és explícit en aquest sentit: «la dona per filar i l'home per cavar»), de la qual la família i les mateixes dones n'havien de treure profit («la dona que fila, menja i va bonica el diumenge», «cerca casa amb bona llar i dona que sàpiga filar») (Amades, 1982).

4. Maspons (1935: 80) apuntà que a les cases rurals hi havia el costum de donar el galliner a la *jove* quan entrava a la casa de l'hereu, per tal que disposés d'alguns diners i no hagués de demanar-ne al marit.

Barba i Roca apuntava l'existència a Vilafranca d'una fàbrica de terliços i mantes de cotó, l'amo de la qual «vende calcetas y medias que manda hacer a las mujeres de la villa» (Barba 1991: 70). També a la fàbrica de filar i desmotar cotó, fundada l'hivern del 1785, «se empleó crecida porción de mujeres y niñas pobres».⁵

Les respostes al mateix qüestionari en altres nuclis de població del corregiment fan ésser també de les activitats portades a terme per les dones. Per exemple, a la vila de Cayelles:

[...] en quant a la indústria, tots se dediquen al treball del camp y las dones se dediquen, tot lo temps que els sobra de filar per son ús, en fer escombres. Aquestes por lo regular las embarquen en la Villa de Sitges y en la Villa de Vilanova, part les porten a Barcelona part a Manresa [...]. Tant homes com dones tots son ben laboriosos (Arnabat i Moreno 2006: 142).

A la vila de l'Arboç:

[...] la industria más frecuente en los varones es el cultivo de los campos y las viñas, y toda faena de leñador, y en las hembras es el hacer puntas de seda [...]. Las mujeres se aplican en hacer puntas, que conducen un gran provecho a las familias, produciendo 1.000 libras anualmente (Arnabat i Moreno 2006: 125-127).

A la petita vila de Torrelles de Foix (106 cases a finals del segle XVIII) «no hay mujeres ni niñas, ni niños ociosos desde que se ha extendido el hilar algodón que casi todos hilan», la qual cosa no sembla que hagués contribuït gaire a millorar la situació econòmica de les famílies: «la mayor parte de gente del pueblo es casi pobre, y casi todos labradores» (Arnabat i Moreno 2006: 146).

A la vila d'Igualada —que pertanyia administrativament al corregiment de Vilafranca—, on s'estava vivint a la vegada l'expansió de la vinya i un fort creixement de les activitats manufactureres (especialment, la indústria tèxtil i la paperera), la mà d'obra femenina resultava fonamental. L'alcalde major, l'any 1784, descrivia les activitats més destacades de la vila i el nombre de persones —homes i dones— que s'hi dedicaven. Per exemple, «los alpargateros y sogueros son en número 21 en esta villa de Igualada y estos fabrican al año cien mil pares de alpargatas y se usan estar empleadas en esta maniobra y en la de sogas y cañadas 120 personas de todas clases y sexo». També hi havia dones ocupades pels fabricants de barrets: «son en esta villa de Igualada seis los fabricantes o dueños de las fábricas de sombreros, en las cuales se consideran 180 personas empleadas de todas las edades y sexos». Moltes dones també aportaven ingressos a la família treballant la llana, la indústria més pròspera fins aleshores a Igualada (l'alcalde calculava que el sector donava feina a 1.600 persones), i més recentment el cotó, el qual, segons la seva opinió, podia posar en perill la indústria llanera perquè «las hilanderas se inclinan antes a cardar e hilar algodón que a cardar e hilar lanas».⁶

5. Archivo General de Simancas, Gracia y Justicia, llig. 336, *Informe del Alcalde Mayor Manuel Llorca Agulló*, 1786.

6. *Informe de l'alcalde mayor d'Igualada*, Bonaventura Clarís i Postius, Igualada, 1784.

Com assenyala Torras Elias (2007: 30), un aspecte determinant de l'èxit dels fabricants de draps era la capacitat d'organitzar una xarxa de filadores que filessin bé i per pocs diners, i que estiguessin disponibles per treballar quan convingués i de manera ràpida. Apunta també que, tot i la major eficàcia que significava la difusió del torn, les filadores continuaven constituint, als segles XVII i XVIII, el grup més nombrós de treballadors del cicle productiu que el pareire coordinava.

De la mateixa manera, Ferrer Alòs (2012: 199) apunta que, perquè tots els telers d'una localitat funcionessin, era necessari que filessin totes les dones dels pobles del voltant. Així, per exemple, els fabricants igualadins compraven matèries primeres i les portaven a filar a les masies i els pobles de la zona, alguns de la comarca actual de l'Alt Penedès, per a després ser teixides i acabades a Igualada. Aquesta xarxa de treball domèstic va arribar a superar les tres mil persones, la majoria de famílies pageses, sobretot dones i nens, però també els homes en les èpoques d'escàs treball al camp (Torras 1993: 352).

Les tasques productives de les dones foren fonamentals allà on es desenvolupà la indústria a domicili. En el cas del Penedès, a les localitats situades a la vall del riu Bitlles i properes a Igualada (Moreno, 2017). La protoindústria a tot Europa solia concernir només les dones, tot i que els homes a vegades participaven en les tasques tèxtils durant els mesos d'hivern (Knotter 1994: 25). La divisió sexual del treball, però, també hi era present: les dones filaven i els homes teixien. L'existència de fabricants que donessin treball a l'entorn més immediat tenia una influència cabdal en les tasques portades a terme per les dones. Així, com apuntava Barba i Roca (1991: 67 i 70), «en los lugares en los que las mujeres no hacen encajes ni vetas es por falta de fabricantes que den que trabajar».

Si estava ben vist que les dones filessin, no ho estava pas que estudiessin. El refranyer popular conté exemples molt explícits sobre la percepció de les capacitats femenines: «la dona per filar i no per a estudiar», «l'art per qui l'ha i les dones per filar» (Amades, 1982). Mentre que les nenes eren apartades de l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura, la Junta de Comerç va decidir el 1786 establir escoles per aprendre a filar a tots els pobles. Aquest mateix any, l'alcalde major de Vilafranca sostenia que les nenes havien d'anar —a manca d'una escola per a elles— a les cases de «las maestras de niñas» per aprendre a cosir, fer punt de mitja i puntes, a més de la doctrina cristiana i algunes normes d'urbanitat com la neteja i la puntualitat. L'objectiu era «instruir las en todas las labores propias de una muger perfecta» o en les «haciendas mugeriles y caseras». ⁷ A l'Arboç de finals del segle XVIII es deia que «enseñanza pública de niñas no la hay, y [...] el particular y ordinario haber a que las mujeres se aplican es a las puntas» (Arnabat i Moreno 2006: 128).

L'aprenentatge dels oficis d'agulla tenia, segons Valentín (1994: 86-87), no només conseqüències econòmiques, sinó connotacions morals pel fet que es relacionaven les labors de la manufactura tèxtil amb el decòrum femení. Les dones podien dur a terme el seu treball sense sortir de casa i combinant-lo amb les tasques domèstiques.

La baixa consideració que es tenia del treball femení i l'aversion imperant a l'autonomia econòmica de la dona van comportar l'escassetat d'empremtes de l'un i l'altra en la docu-

7. Archivo General de Simancas, Gracia y Justicia, llig. 336, *Informe de l'Alcalde Major Manuel Llorca Agulló*, 1786.

mentació. Els inventaris que donen pistes sobre les fonts d'ingressos de les dones, especialment les casades, són molt rars. El cas de Coloma Torrents, muller d'un pagès, és una excepció. En l'inventari, redactat el 1777, dels béns de l'espòs, mort recentment, apareix una vànova bona «que jo Coloma comprí de mos diners propis, resultants de caps d'aviram que se criaven per ma utilitat» i un escriptori nou, «propi de mi dita viuda, que Jaume Bertran, fuster, regalà a mi dita Coloma després d'haver criat una filla sua, lo qual fou a més del que guanyí de didatge». ⁸ Aquest document fou redactat, però, a Barcelona, on residia la família. Es tracta, doncs, d'una família pagesa resident en un àmbit urbà. Als inventaris del Penedès no acostumen a aparèixer referències com aquesta, cosa que pot ser atribuïda a la manera de treballar dels notaris de cada lloc o a la possible influència que podia tenir el lloc de residència en el grau d'autonomia econòmica de les dones. ⁹

En algunes ocasions, els capítols matrimonials aporten alguna notícia sobre les fonts d'ingressos de les dones, tot i que de manera excepcional i només de les més pobres. Per exemple, als capítols de Manuela Rufach (1792) s'especifica que el seu dot consistirà en tots els drets que pugui heretar dels seus pares, més els diners de les seves soldades «en lo temps que ha servit», dels quals no s'especifica la quantitat. ¹⁰ Per a les solteres pobres, els diners que poguessin guanyar pel seu compte podia ser determinant a l'hora de trobar marit. Per exemple, Magdalena Vaquès aportà al seu matrimoni, celebrat el 1791, 14 lliures «de diners seus propis», que s'havien d'afegir a les minses 25 lliures que li donà el seu pare. ¹¹ En altres casos, la necessitat de treballar i estalviar per tenir un dot era encara més apressant. La totalitat del dot de Maria Font, filla d'un pagès de Mediona, consistent en 25 lliures, una caixa i roba, era producte de «lo que ha adquirit y guanyat en lo temps de servir per criada». ¹² El servei domèstic era una via per obtenir diners molt freqüent entre les dones humils dels àmbits rurals (Ferrer 2018).

A més del treball en activitats agràries i manufactureres, les dones participaven activament en la venda de productes, tot i que també de manera informal. A les societats rurals, les dones solien vendre a petita escala productes de l'explotació familiar (fruites, verdures, llegums, ous, aviram, oli, vi, etc.) o comunal (llenya, bolets, fruits del bosc, etc.) en el mercat o als veïns i parents. Gràcies als inventaris *post mortem* sabem que per a algunes vídues la comercialització a petita escala era clau per a la seva supervivència. Era el cas, per exemple, de la vídua vilafranquina Agnes Farnet, la qual venia, a l'entrada de casa seva, arròs, arengades, sabó, tonyina, sal i llegums. ¹³ Marianna Damià, vídua d'un menestral vilafranquí, va subsistir fins al 1735 gràcies a la venda d'aiguardent, vinagre i oli. Mancada de cap bé immoble, la venda al detall era fonamental per viure sense mendicar. ¹⁴ Maria Grasas, vídua d'un pagès, morta a Vilafranca el 1778 amb setanta anys, també va veure en aquesta

8. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, J. Ponsico, *Manual de pactes i altres (1774-1777)*, 1777, f. 535.

9. Sobre les condicions de vida de les dones a les ciutats i el camp, vegeu Hufton (1995) i Moreno (2004).

10. ACAP (Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès), APN (Arxiu de Protocols Notarials), Manuel Rovira, 2556, f. 168.

11. ACAP, APN, B. Vidal i Busquets, 2621, f. 79.

12. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2515, f. 511.

13. ACAP, APN, J. Martí (menor), P-XVII-299-3, f. 47.

14. ACAP, APN, P. Soler, P-XVIII-15-1, f. 29.

activitat un recurs per subsistir durant els últims anys de la seva vida. Possedia a l'entrada de casa seva un petit negoci de venda de pesca salada, vi i vinagre.¹⁵

Com apunta Valentín (1994: 74-80), aquestes pràctiques eren també freqüents a les ciutats com Barcelona. Els gremis de venda al detall van ser els que major nombre d'agremiades van tenir i dels pocs oficis en què l'aprenentatge i el mestratge de dones no va ser un fet excepcional. Emperò, la majoria de dones que venien aliments i queviures en carrers, mercats i botigues de «revendre», ho feien sense l'aprovació gremial o municipal.

Les vídues —especialment les que no tenien cap bé immoble o dret d'explotació sobre cap parcel·la de terra, que eren la majoria— tenien moltes dificultats per sobreviure a mesura que es feien grans. De fet, les dones vídues, pobres i grans havien de recórrer freqüentment a la mendicitat i sovint anaven a morir a l'hospital. Quan els seus marits morien i no hi havia res per usufructuar, l'única opció per sobreviure era tornar-se a casar al més aviat possible. Ara bé, per a una dona pobre i gran, les possibilitats de trobar un segon marit eren escasses, així que vivien un procés de pauperització intens que feia imprescindible l'ajuda dels veïns, l'Església, els privilegiats o el municipi (Carbonell 1997; Moreno 2004). Les respostes al qüestionari de Zamora a la vila de l'Arboç relacionen clarament la viudetat amb la pobresa: «pobres de solemnidad habrá de diez a doce, y la mayor parte son viudas, y parte jornaleros» (Arnabat i Moreno 2006:126).

Les dones, l'accés a la propietat i l'explotació de la terra

Les dones amb béns immobles eren una minoria, atès que el sistema hereditari català tenia com a principal objectiu evitar que el patrimoni familiar es dividís i s'acabés perdent, per la qual cosa es procurava transmetre'l íntegrament a l'hereu. És difícil trobar dones solteres propietàries de terra i, quan això passava, sembla que optaven per transmetre-la —encara que s'hauria de confirmar amb l'estudi de més casos— preferiblement a altres dones. Per exemple, els béns del pagès Salvador Soler, mort el 1784, van passar a la seva única filla, Maria, però aquesta va morir poc temps després, quan encara era donzella. En aquest moment sembla que es va posar en marxa una xarxa de solidaritat entre dones de la mateixa família. En el seu testament, Maria va triar com a hereva universal Antònia Soler, la seva tieta. Aquesta, en canvi, a causa de la seva edat i del seu relatiu benestar econòmic, va renunciar a l'herència a favor de Rosa Soler, neboda seva.¹⁶

Està clar que, malgrat totes les limitacions que la tradició i el marc normatiu representaven per a l'autonomia, la iniciativa i la lliure actuació de les dones (*women's agency*), aquestes aprofitaven les esclatxes del sistema i els instruments que tenien al seu abast per ampliar les possibilitats de gestionar els seus béns, independentment de si formaven o no part del dot (Bellavitis i Zucca 2019). Per exemple, com apunta James E. Shaw (2018: 177), una de les maneres de les dones italianes de l'època moderna de mostrar «financial agency»

15. ACAP, APN, J. A. Soler, P-XVIII-73-2, n. 34.

16. ACAP, APN, J. Abreu Rius, P-XVIII-104-2, f. 6.

era a través dels testaments, amb els quals podien evitar algunes regles tradicionals relatives a la successió. També litigaven amb familiars quan era necessari per tal de defensar els seus drets dotals (Shaw 2018: 190-192). I eren sempre presents en la petita economia financera de l'Europa moderna, com a contraents de deutes i com a creditors o intermediàries (Fontaine 2011).

A Catalunya, les pubilles eren pràcticament les úniques dones que podien tenir un patrimoni important per manca d'hereus mascles en llurs famílies. Tot i així, aquests béns passaven automàticament a ser administrats pel marit des del moment del matrimoni. La impossibilitat de signar contractes les impedia millorar els seus patrimonis, cosa que havien de deixar a les mans dels marits.

Algunes dones podien posseir béns parafernals, és a dir, béns propis diferents dels que conformaven el dot i sobre els quals, teòricament, el marit no tenia cap dret de possessió ni d'usdefruit. L'administració autònoma de les dones dels seus béns parafernals era, però, pràcticament impossible, atès que, un cop casades, tenien, com s'ha dit, moltes limitacions per contractar. De tota manera, la gran majoria de les dones no disposaven de béns parafernals, ni tan sols les pubilles, atès que acostumaven a constituir en dot tota la massa hereditària (Pérez Molina 1994: 54). Faus (1908: 40-44) sostenia que «és rar, raríssim que la jove d'una casa de pagès tingui parafernals. Al casar-se aporta en dot al matrimoni tot lo que té. Si alguna vegada té parafernals, solen ésser béns pervinguts a la jove a títol lucratiu, després de maridada».

Una figura jurídica que reforçava la propietat del marit dels béns adquirits durant el matrimoni era l'anomenada presumpció muciana, segons la qual tots els béns comprats per la dona, si no podia demostrar que els havia pagat amb els seus diners, eren considerats legalment del marit. Aquesta pràctica legal impossibilitava que les dones augmentessin el seu patrimoni (Pérez Molina 1994: 38). Les dones, considerades menors d'edat permanents, no podien vendre, comprar o hipotecar béns immobles, encara que fossin seus, sense el consentiment exprés del marit. Darrera d'aquesta prohibició hi havia una concepció sobre les qualitats suposadament masculines i femenines que el jurista Duran i Bas explicava d'aquesta manera:

[...] la firmeza, la prudencia, la previsión y el espíritu de iniciativa y de orden que caracterizan al hombre son cualidades superiores a las de la sensibilidad, la imaginación, la abnegación y la dulzura que a la mujer enaltecen. Por esto son para el marido los grandes deberes y las grandes responsabilidades (Duran i Bas 1883: 53).

Es considerava que pertanyien al marit tant els béns —mobles i immobles— existents a la casa abans de l'enllaç matrimonial com els que s'adquirien durant el matrimoni, així com els beneficis de la producció agrícola, artesanal o comercial (Pérez Molina 1994: 38). Segons el jurista Maspons i Anglases (1956: 98), «se presume que son del marido todos los bienes y efectos que se encuentran en su casa y en su poder, excepto cuando al contraer matrimonio es el marido el que se va a vivir a casa de la mujer, porque entonces se presume que son de ella». Encara que també assenyalava que «dicha presunción queda destrui-

da por cualquier prueba en contrario, como por ejemplo por el hecho de extender un inventario de los bienes del marido». És per això que les dones feien ús de l'inventari *post mortem* com a garantia dels seus drets.

No és possible conèixer quantes penedesenques eren propietàries de béns immobles i quants béns posseïen. Però algunes dades confirmen que s'evitava que la terra estigués a les seves mans. A la vila de Sant Sadurní d'Anoia, segons el cadastre del 1771, dels 146 propietaris de terra que hi havia, només dos eren dones, ambdues vídues, una amb 6,4 jornals¹⁷ i l'altra amb 5 (Costa 1989: 110-132).

Les dones que tenien la sort de posseir una parcel·la, gràcies a la llegítima o a alguna donació d'un familiar, la incloïen en el seu dot, per la qual cosa passava a ser administrada pel marit en el moment de desposar-se. Pocs dots, però, incloïen terres. Entre els 314 capítols matrimonials registrats a les notaries de Vilafranca per als anys 1751-1752, 1769-1770 i 1791-1792, les dones aportaven béns immobles en 56 (el 17,8%). Ara bé, 15 d'aquests dots pertanyien a pubilles i 13 més, a vídues (les dues categories de dones amb una relació més «fàcil» amb la propietat), així que només 27 dels 314 dots —el 8,6%— corresponien a dones solteres que aportaven terres —de reduïdes dimensions i sovint ermes—, cases —normalment un «apartament» o una «caseta»— o el dret de percebre alguna renda al matrimoni. Aquesta proporció és semblant a la que s'ha trobat a la vila d'Igualada, on només un de cada deu dots incloïa algun bé immoble (Torras, Duran i Torra 1999: 64).

En molts casos, aquests béns no eren complementaris, sinó *substituts* del dot en metàl·lic. És a dir, alguns caps de casa, mancats de diners, donaven com a dot algun bé immoble que fos equiparable amb la quantitat que es considerava que s'havia d'atorgar, és a dir, amb la llegítima. Per exemple, en els capítols del 1751 entre el pagès Jacinto Marles i Gertrudis Figueres, el germà de la núvia (l'hereu), incapaç de donar-li les 100 lliures que el pare li havia deixat en testament, li dona béns immobles amb un valor teòricament equivalent a aquesta quantitat; en aquest cas, una peça de terra erma de tres jornals, un pati per fer una casa amb un petit hort, més 10 lliures «que són en lo compliment de ditas 100 lliuras, avaluant lo present dit pati y hort a 45 lliuras».¹⁸ Per tant, els tres jornals de terra erma foren valorats en unes altres 45 lliures, un valor que ens dona pistes sobre el tipus de propietats —marginals i barates— a què solien accedir les dones.

Sovint era la manca de diners per fer front al pagament del dot el que feia que algunes dones arribessin a posseir algun bé immoble, però havien de renunciar al dot en metàl·lic. En els capítols de Maria Rosa Grau, el seu germà hereu li fa una donació d'un «pati amb una porta al carrer per fabricar casa i la meitat dels fruits d'un hort per espai de 80 anys».¹⁹ Aquestes petites peces de terra acostumaven a tenir un valor equivalent a un dot en metàl·lic modest. Per exemple, als capítols de Maria Àngela Batlle s'aporten 50 lliures, «les quals estan abonades en una peça de terra vinya d'un jornal».²⁰

17. Un jornal de terra al Penedès equivalia a 0,489 hectàrees.

18. ACAP, APN, Josep Ferrer, Capítols matrimonials, 1751, f. 214 i seg.

19. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2515, f. 476.

20. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2516, f. 440.

Només en els casos en què la terra era de millor qualitat, aquesta podia ser una opció preferible al dot en metàl·lic. Per exemple, als capítols matrimonials de Maria Vallès, redactats el 1791, el seu germà assenyala que el pare va deixar establert al testament del 1781 que, en concepte de dot, la seva filla podria escollir entre 100 lliures i una peça de terra de tres jornals (un jornal sembrat de cereals i uns altres dos de terra muntanya) que havia comprat l'any 1764. Ella —o potser hauríem de dir el seu futur marit— trià la terra.²¹

La situació de marginalitat de les dones respecte a l'accés a la propietat de la terra es constata també quan s'analitza l'accés a la seva explotació. L'expansió de la vinya al Penedès de la segona meitat del segle XVIII comportà un creixement sense precedents dels contractes de rabassa morta. Mitjançant aquest contracte, el propietari cedia el domini útil d'una peça de terra a un rabasser per tal que aquest hi plantés i hi conreés vinya fins a la mort dels ceps plantats, a canvi d'una part alíquota de la producció i altres censos fixos. El fet que la vida dels ceps pogués allargar-se de manera pràcticament indefinida gràcies a la tècnica dels colgats i capficats, i que el domini útil pogués vendre's, hipotecar-se i llegar-se als fills, comportava que algunes famílies de pagesos sense terra se sentissin una mena de quasipropietaris, fet que feia els seus joves més atractius en el mercat matrimonial: «las pobres solteras piensan haber llegado al colmo de su felicidad cuando hallan para casarse a un hombre que tenga una viña a raíz muerta» (Oliveras 1796).

La incapacitat legal de les dones casades per signar contractes fa que tinguin una presència excepcional en els contractes de rabassa morta. Cap dona, dels centenars de contractes del Penedès del segle XVIII examinats, apareix com a *rabassera*, tot i que eren elles les que menaven les peces a rabassa quan els actius masculins podien obtenir ingressos fora de l'explotació familiar (Colomé-Ferrer 2019). Com podem veure al quadre 1, només en l'11,46% dels contractes de conreu —majoritàriament de rabassa morta—, les finques —amb una mitjana de dos jornals— eren cedides per dones.

Les xifres de la columna de la dreta corresponen a contractes de conreu de terra posseïda per dones, cosa que no significa que sempre es tracti de dones diferents. És a dir, era freqüent, tant pel que fa als homes com pel que fa a les dones, que s'aprofités la visita al notari per escripturar diversos contractes el mateix dia. Per exemple, l'any 1760, sis dels setanta-quatre contractes són signats per dones, però en realitat es tracta només de dues: la vídua d'un revenedor que cedeix una peça de terra en emfiteusi i la vídua d'un pagès que cedeix cinc contractes de rabassa morta. L'anàlisi de la contractació de l'any 1795, que és aquell on la proporció de dones propietàries és significativament alta (24 de 70, és a dir, el 34,3%), ens ajuda a entendre el perfil de les dones que apareixen com a concedents de terres. Aquests vint-i-quatre contractes foren signats només per sis dones: la pubilla del pagès benestant Jaume Rigual cedeix quatre peces de terra a rabassa morta (actua un procurador en nom seu); Eulàlia Farré, vídua d'un pagès, cedeix una peça de terra a rabassa morta; *Doña* Josefa Escofet i de Llaurador, d'una família de la petita noblesa, cedeix dues peces de terra a rabassa morta; Margarida Marrugat i Franquesa, vídua d'un familiar del Sant Ofici, cedeix nou peces de terra a rabassa morta; Maria Lluïsa de Copons i Descatllar, mar-

21. ACAP, APN, M. Rovira, 2556, f. 96.

Quadre 1
Les dones als contractes de conreu del Penedès, 1705-1795

	Total contractes de conreu (N)	Contractes en què el concedent és una dona (N)
1705	9	0
1715	19	1
1725	13	1
1735	7	2
1740	53	0
1745	19	2
1750	49	3
1755	29	8
1760	74	6
1765	30	6
1770	49	3
1775	67	7
1780	41	7
1785	51	9
1790	118	1
1795	70	24
Total	698	80 (11,46%)

Font: A partir de 698 contractes de conreu escripturats a les notaries de Vilafranca del Penedès d'aquests anys. APN (Arxiu de Protocols Notarials), ACAP (Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès).

quesa de Moya, cedeix una peça de terra a rabassa morta i, per acabar, Joaquina Freixas i Mascaró, muller d'un doctor en dret de Vilafranca, concedeix set peces de terra a rabassa morta que, en realitat, signa el seu marit «com a procurador de la seva dona». És a dir, la gran majoria de dones que apareixen com a concedents de terres pertanyien a famílies benestants i també gairebé totes eren vídues. Eren precisament les vídues amb béns immobles les dones que podien gaudir d'un major grau d'autonomia econòmica.

Algunes vegades, les famílies de les dones no tenien diners ni terres, per petites i barates que fossin, per fer front al pagament del dot. Llavors el constituïen mitjançant la donació dels drets a les millores de terres explotades a rabassa morta. Per exemple, el dot de Narcisa Vivas, a part d'una caixa i robes, consistia en els «drets i millores sobre una peça de terra vinya a títol de rabassa morta de deu jornals que son pare li deixà en son testament i la meitat de les millores d'altra peça a rabassa morta».²² Als capítols de Maria Tort

22. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2515, f. 545.

es pacta que el dot consistirà en «els drets i millores sobre una peça de terra vinya de tres jornals» que el pare de la núvia conreava a rabassa morta.²³

Les dones de les comunitats rabassaires, molt conscients de la importància del contracte en les seves economies, van participar molt activament en les mobilitzacions que es van produir quan la rabassa va ser posada en dubte pels propietaris i volgueren assimilar-la a la parceria o l'arrendament (Colomé-Ferrer 2019). També lluitaven per treure el màxim profit dels estrets marges d'actuació que la normativa imposava, cosa que feien defensant els seus drets davant de germans, marits, fills o altres familiars.

El dot i l'escreix. Una salvaguarda per a les dones?

El matrimoni, que perpetuava la família, havia de ser la meta de qualsevol dona. La recompensa era gaudir d'una consideració social superior a la que tenien solteres i vídues. Només hi havia una altra sortida que no comportés que les dones solteres caiguessin en la marginalitat: el convent. La posició de les dones que no es casaven ni es feien monges era anòmala: la majoria romanien a la casa del pare o de l'hereu, en una situació degradada dins de la família, equiparable amb la d'una criada (Pérez Molina 1994: 28-29). Eren anomenades tietes o, en el cas del Penedès i altres comarques catalanes, conques.

El dot, que no era més que l'avançament de la llegítima que els pertocava, era imprescindible per trobar marit i constituïa el valor que la dona tenia en el mercat matrimonial. Segons Macry (1988: 53), el dot testimoniava la marginalitat femenina respecte al patrimoni immoble de la casa, però al mateix temps constituïa el vincle material que lligava el pare —que havia de pagar el dot— amb la filla, o el marit —que administrava el dot, però que no podia alienar-lo— amb la dona. El jurista Duran i Bas (1883: 53-54) entenia que el sistema dotal responia a la naturalesa desigual de la societat conjugal: «En ella debe haber un jefe y lo es siempre el marido, no por superioridad del sexo, sino por superioridad natural». En aquest sistema, «a los deberes económicos del jefe de la familia, [la mujer] contribuye con la dote, para concurrir a que aquél sobreleve las cargas del matrimonio».

Abans o poc després del casament, tot i que a vegades es feia més tard, les famílies d'ambdós contraents pactaven acords en els capítols matrimonials, els quals tenien una gran transcendència per al futur dels patrimonis familiars. No només es pactava l'aportació de la dona al matrimoni (dot) i l'aportació de l'home (creix o escreix), sinó també qui seria el futur hereu (en molts capítols, el pare del nuvi feia una donació entre vius del patrimoni al fill). Per això, segons Barrera (1991: 89), els capítols no només eren un instrument de transmissió de l'herència, sinó que constituïen el marc estatutari de les famílies troncales. En paraules del jurista Duran i Bas (1883: 54), més que un contracte, eren un «règim».

Ferrer Alòs (2010a: 72) apunta que els capítols més nombrosos eren els signats entre un hereu (el fill mascle primogènit) i una cabalera (una noia no pubilla). El noi es quedaria a la casa que en un futur heretaria i la noia aniria a viure a casa del marit, on sovint ha-

23. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2515, f. 558.

via de conuiu amb els sogres i on rebia el nom de *jove*, en contraposició amb la *vella* o dona del pare de l'hereu. La família de la núvia (el pare, si era viu, o el germà i la mare, si havia mort) establia el dot en concepte de llegítima paterna i materna. L'import del dot depenia de la situació econòmica de la família d'origen, l'estatus socioeconòmic del candidat triat, la situació financera de totes dues cases, el nombre de fills que havien de ser dotats en cada nivell generacional i els acords específics als quals arribaven les parts en la negociació dels capítols matrimonials (Faus 1907: 40). La quantitat de diners establerta per la família a vegades podia completar-se amb els rèdits d'alguna causa pia a què la noia tingués dret i, com s'ha vist anteriorment, amb diner que pogués haver estalviat amb el seu treball (Ferrer 2010a: 75).

A part del dot en metàl·lic, en els capítols es descriuen els béns que conformaven l'aixovar de la núvia: normalment una o dues caixes d'alba, pi o noguer, peces de roba —vestits, faldilles, camises, gipons, etc., que podien assolir un cost considerable (De Llobet 2010)— i articles tèxtils de la llar (llençols, estovalles, tovallons, etc.). A l'aixovar de les núvies penedesenques més afortunades hi podia haver també un matalàs —pagat sovint entre els seus pares i els del nuvi— i calaixeres en comptes de caixes. Als capítols catalans no s'acostumava a consignar el valor de les caixes i robes, tot i que, segons Pérez Molina (1994: 44), quan és així, normalment el seu valor acostumava a ser la meitat de la part en metàl·lic.

Molt sovint la part en metàl·lic no es pagava de cop, sinó en els terminis establerts als capítols, cosa que facilitava el pagament a les famílies de manera menys traumàtica. En el cas dels dots consistents en una quantitat en metàl·lic considerable, el fraccionament del pagament podia representar uns interessos del 3%. Per exemple, en els capítols signats el 1791 entre Maria Homdedeu i Ramon Miret, apotecari de Vilafranca, s'estableix que les 3.000 lliures de dot —500 de les quals havien de servir per a les «robes i vestits» corresponents a la núvia— es pagarien de la manera següent: 1.000 lliures el dia de la signatura dels capítols i les 2.000 restants, 60 lliures l'any amb un interès del 3%.²⁴

L'evolució del preu del dot és important perquè el seu encariment podia empobrir les hisendes familiars o podia impedir la col·locació de les dones dintre del mateix estatus social. Com que l'import del dot tenia relació directa amb l'estatus del futur marit, per a les dones podia significar baixar o pujar en l'escala social respecte de la família d'origen (Pérez Molina 1994: 42-43).

En examinar els capítols matrimonials escripturats a les notaries de Vilafranca a la segona meitat del segle XVIII, s'aprecien dues dades significatives: 1) el nombre de capítols, a diferència del que succeeix en altres llocs de Catalunya al llarg del segle XVIII, com ara Igualada (Marfany 2017; Marfany 2010) o Girona (Congost, 2010), augmentà en comptes de disminuir; 2) la mitjana dels dots de les dones, al contrari del que succeeix en altres llocs, es manté estable i, en alguns grups socials, com ara entre les dones pageses, disminueix al llarg del temps.

Al quadre 2 s'aprecia l'evolució dels dots monetaris de les penedesenques a la segona meitat del segle XVIII, d'acord amb els capítols recollits a les notaries de Vilafranca en tres

24. ACAP, APN, M. Rovira, 2556, f. 105.

talls cronològics diferents (1751-1752, 1769-1770, 1791-1792), excloent-ne les vídues i les pubilles.

Quadre 2
Evolució del dot monetari de les núvies a l'Alt Penedès

	1751-1752		1769-1770		1791-1792	
	Mitjana	N	Mitjana	N	Mitjana	N
Artesanat	82	16	125	5	100	31
Burgèsia	1090	2	885	2	800	9
Pagesia	91	31	85	49	75	115
Total població	100	49	100	56	100	155

Font: Elaborat a partir de 260 capítols matrimonials localitzats als manuals notariais de l'ACAP.

Un altre tret destacable dels dots monetaris penedesencs és la seva modèstia. Al quadre 3 s'aplica la classificació dels dots proposada per Rosa Congost (2010), feta a partir del buidatge dels capítols del registre d'hipoteques gironí. Com es pot apreciar, el grup conformat pels dots d'entre 1 i 49 lliures (que Congost considera pertanyents a les «classes pobres») representa quasi el 22%, mentre que a Girona representava el 14,2%. Així, al Penedès els grups considerats com a «classes pobres» i «classes baixes» representaven quasi la meitat dels dots (el 47,8%). En canvi, els dots dels grups mitjans (classes baixes mitjanes, mitjanes i mitjanes altes) representaven el 48,2% al Penedès i el 59,1% a Girona.

Quadre 3
Classificació dels dots monetaris de l'Alt Penedès i comparació amb els de la regió de Girona per classes socials

Classificació dels dots (en lliures)	Casos	Percentatge (%) del total a l'Alt Penedès	Percentatge (%) del total a Girona	Tipologia de classes socials (Congost 2010)
1-49	60	21,9	14,2	classes pobres
50-99	71	25,9	24,5	classes baixes
100-199	64	23,4	31,3	classes baixes mitjanes
200-499	37	13,5	17,6	classes mitjanes
500-999	31	11,3	10,2	classes mitjanes altes
= >1000	11	4,0	5,5	classes altes

Font: Les dades del Penedès són resultat de 274 capítols matrimonials on s'especifica el dot en metàl·lic, recollits als manuals notariais de l'ACAP per als anys 1751-1752, 1769-1770 i 1791-1792. Les dades de Girona procedeixen de Congost (2010: 173).

Un cop morta la dona, sobre el dot actuava el «pacte reversional», segons el qual el dot havia de passar als seus fills i filles, i si moria sense descendència, havia de tornar a la família d'origen, és a dir, al pare o el seu hereu, per tal que no es «perdés». Ara bé, com apunta Pérez Molina (1994: 48), els costums locals i els pactes matrimonials podien fer menys dur aquest principi de reversió. A Barcelona s'acostumava a pactar una reversionalitat del 50% del dot, mentre que l'altre 50% quedava a lliure disposició de la dona. En canvi, a Vic només quedava disponible un terç del total dels béns dotals i al Bages el pacte reversional oscil·lava entre el 50 i el 80% (Pérez Molina 1994: 48; Ferrer 1984).

Al Penedès, tot i que els pactes de reversió s'han d'estudiar més acuradament en fases posteriors d'aquesta investigació, sembla que les dones podien disposar lliurement d'una part molt inferior del seu dot —a vegades no arribava ni a la quarta part— en el cas de no tenir fills. El pacte de reversió solia expressar-se en els termes següents:

[Els pares de la núvia] constitueixen en dot «ab lo pacte y condició, que morint ella sens fill o fills mascles o femelles [...] dita donatària sols puga disposar y fer a sas voluntats de 40 lliuras [d'un dot de 200 lliures] moneda Barcelona y tot lo restant degà tornar a ells o a altre de ells sobrevivint o a son hereu o successor universal.²⁵

En els capítols de Maria Rosell i el pagès Josep Ferré, signats el 1770, els pares de la núvia estableixen que, en cas que Maria mori sense fills, només podrà disposar de deu de les 40 lliures que conformaven el seu —modest— dot.²⁶

Als capítols matrimonials també es pactava l'escreix o, com preferien anomenar-lo els notaris vilafranquins, *creix*. Es tractava d'una donació en metàl·lic del marit que «augmentava» el dot de la dona, per la qual cosa estaven en estreta relació. Els juristes entenien que l'escreix era un premi a la virginitat, tot i que també es pactava en els capítols d'algunes vídues que es tornaven a casar. La menció expressa de la virginitat és poc freqüent, però a vegades hi apareix. Per exemple, en els capítols de Josefa Tort i de Llaurador i un capità retirat, aquest apunta que «hace donación por nocas o aumento de dote a la nombrada Doña Teresa, su esposa, por su virginidad, de 500 libras moneda Barcelona, cuyo aumento y dote salva y asegura a dicha su esposa».²⁷

Normalment l'import de l'escreix representava, en funció dels costums de cada comarca, entre el 25 i el 50% del dot monetari de la núvia (Ferrer 2010a: 77). Segons Pérez Molina, per norma general el seu import coincidia amb la part del dot que no estava subjecta al pacte reversional i, per tant, de lliure disposició de la dona en fer testament. A Barcelona l'import de l'escreix s'acostumava a pactar amb un valor equivalent a la meitat del dot i a Vic, a un terç. Tot i que la proporció és variable, Pérez Molina (1994: 48-51) assenyalava que pactar amb un valor equivalent a un terç era usual en diverses comarques.

25. ACAP, APN, J. Mullol i Bonet, 2295, f. 477.

26. ACAP, APN, J. Mullol i Bonet, 2295, f. 487.

27. ACAP, APN, J. Mullol i Bonet, 2295, f. 489.

Quina proporció tenia l'escreix sobre el dot a l'Alt Penedès de la segona meitat del segle XVIII? L'examen d'un total de 224 capítols matrimonials on apareixen dot i escreix ens permet afirmar que l'escreix era en aquesta zona molt baix i que, de mitjana, no arribava al terç del dot aportat per la dona (26,42%). Tot i així, com es pot veure al quadre 4, va anar augmentat discretament durant la segona meitat de segle, cosa que devia suposar una modesta millora per a les dones.

Quadre 4
Proporció de l'escreix sobre els dots monetaris
als capítols matrimonials de l'Alt Penedès

Anys	N	Percentatge de l'escreix sobre el dot (%)
1751-1752	36	22,20
1769-1770	54	24,20
1791-1792	134	28,45
Total	224	26,42

Font: Elaborat a partir de 224 capítols matrimonials on apareixen el dot i l'escreix. APN, ACAP.

La possessió i l'usdefruit de l'escreix, com el dot, eren del marit, per la qual cosa no es lliurava a la dona fins després de la mort d'aquest. Si la dona moria abans que el marit sense haver tingut fills, no el rebria mai, i si tenia descendència, pertanyia als fills (Pérez Molina 1994: 50-51). El pacte de reversió, segons la mateixa autora, tenia com a funció fer les dones —especialment les que no havien tingut fills— el menys cares possibles per a la hisenda patrilínea, tant la de la família d'origen (on tornava el dot) com la del marit (on tornava l'escreix). Així, les famílies de les dones que morien sense fills s'estalviaven un dot i un escreix, que revertien a favor de l'hereu universal de cada família (Pérez Molina 1994: 56).

La forma en què l'escreix apareix als capítols del Penedès, que normalment inclou el pacte de reversió, acostuma a ser aquesta:

[...] per pacte exprés entre les parts [el marit] fa creix o donació per noces a dita [muller] de X lliures moneda, lo qual dot y creix salva y assegura a dita muller sua y als seus sobre tots los béns presents y venidors. Y promet restituir dit dot y pagar lo creix sempre que restitució de aquell y solució de est tinga lloch. Lo qual creix després de la mort de dita Francesca degà tornar a ell dit [marit] o a son hereu.²⁸

A vegades el marit especificava que «vol que dita sa muller mentres viurà tinga y posehesca tot lo dit creix», però «lo qual en lo dia de sa mort degà tornar a ell o als seus».²⁹

28. ACAP, APN, J. Mullol i Bonet, 2295, f. 459.

29. ACAP, APN, J. Mullol i Bonet, 2295, f. 477.

Segons Ferrer Alòs (2010a), en realitat l'escreix era la retribució de la dona per la seva aportació de treball i gestió de la casa al matrimoni. Però a la pràctica, atès que no es lliurava fins a la mort del marit i que la dona l'havia de donar obligatòriament a favor dels fills del matrimoni, no incrementava ni compensava el seu treball, i si l'esposa volia marxar de casa perquè havia quedat vídua, ho feia amb la mateixa quantitat de dot amb què hi havia entrat.

Ara bé, tot i que la major part dels estudis sobre el sistema dotal assenyalen que l'escreix en realitat restava a la casa del marit, Ros (2010: 129-130) —en analitzar els capítols de Sant Feliu de Guíxols i la vall d'Aro entre el 1780 i el 1859— constata l'increment del percentatge de casos en què l'escreix era de lliure disposició de la vídua, cosa que augmentava la seva independència econòmica i el seu «valor» en el mercat matrimonial.

A l'Alt Penedès també s'han localitzat alguns capítols de vídues que es tornaven a casar i que tenien la llibertat de disposar d'una part de l'escreix del seu primer marit. Per exemple, Rosa Torner, vídua que l'any 1791 es casava en segones núpcies amb un altre vidu, aportà 115 lliures de dot més 25 lliures «per la meitat de son creix del seu primer marit».³⁰ Als capítols de la vídua Rosa Via, de l'any 1791, el dot, de 157 lliures, estava conformat per 50 lliures que li donà son pare, 95 «resultants d'una causa pia» i 12 lliures i 10 sous «per conveni d'aquelles 25 lliures que el seu primer marit li feu en creix». El nou marit pactà un escreix de 25 lliures, és a dir, el mateix que l'anterior.³¹

D'altra banda, l'escreix en els matrimonis entre un vidu —sobretot si tenia fills— i una dona soltera era significativament alt i podia igualar o superar en molt el dot monetari. En els capítols entre el pagès Salvador Raurell (vidu) i Florència Estrada (donzella), ella aportà 45 lliures com a dot i ell 50 com a escreix.³² En el cas de Maria Fornt, la desproporció entre el dot monetari i l'escreix era encara molt més important. En els seus capítols amb Isidre Claramunt, vidu i amb fills, ella aportà un dot de 25 lliures i el marit, un escreix de 200 lliures.³³ Mitjançant aquest escreix tan alt no només es premiava la virginitat, sinó que es remunerava la feina d'una dona jove a la casa d'un home més gran que ella, feina que es multiplicava perquè hi havia fills d'un matrimoni anterior. Aquest costum de donar un escreix molt alt quan el marit era vell en relació amb la dona també ha estat constatat a la Plana de Vic per Pérez-Molina (1994: 50-51).

Quan en el matrimoni ambdós cònjuges eren vidus, sovint no hi havia escreix. En aquests casos, particularment quan la dona havia d'anar a viure a la casa del marit i hi havia fills, s'havien de preveure els problemes de convivència que podien generar-se entre la madrastra i l'hereu. Per exemple, en els capítols entre Antònia Arrufat i Joan Olivella, el marit apunta que si ell moria abans que ella, «en el cas que no pogués avenir-se y habitar amb son fill Joan Olivella, menor, [l'hereu], li deixo per son manteniment tres quarteres de mestall bo de despesa, dos cargas de vi y vuit lliuras per cada any mentres viurà, pagant-li los diners

30. ACAP, APN, J. Mullol Ferrer, 2603, s/n.

31. ACAP, APN, M. Rovira, 2556.

32. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2516, f. 365.

33. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2515, f. 511.

ab dos iguals pagas de mig en mig any».³⁴ El mateix succeí en els capítols dels vidus Maria Oller i Isidre Ferret de l'any 1751. Ella no aporta dot ni ell escriu, però el nou marit i el seu hereu estableixen que si el marit mor abans i ella no vol continuar vivint amb l'hereu, li hauran de donar cada any 4,5 quarteres de mestall bo en el moment de la collita i 1 lliura i 10 sous cada 15 d'agost. A més, «se'n podrà portar una caixa amb la roba que tingui a la casa».³⁵

Per la seva banda, les pubilles acostumaven a casar-se amb cabalers, i no amb hereus, per tal de no fusionar els patrimonis i perdre'n un, és a dir, per tal de mantenir-los i poder-los donar en herència separatament (Ferrer 2010a: 81; Ferrer 2010b: 145). En els seus capítols apareixen unes institucions anàlogues al dot i l'escriu, però invertides. La dona aportava tot el seu patrimoni com a dot, que passava a ser administrat pel marit. La família del cabaler, que rebia el nom de *pubill*, conformava el seu *aixovar* assignant-li una quantitat de diner corresponent a la llegítima i una altra per pagar vestits a la pubilla amb qui es casava. En contrapartida, es constituïa la *soldada* o *cabalatge* a favor del marit: si hagués de deixar la casa perquè la seva dona moria sense fills o per qualsevol altra circumstància justificada, el cabaler rebria, per cada any que havia estat a la casa —un màxim de vuit, segons Ferrer Alòs (2010a: 82)—, una soldada d'una quantitat determinada per tal d'indemnitzar el treball que havia fet a la casa. Per a Pérez Molina (1994: 51-52), darrere d'institucions com la soldada hi havia una filosofia molt diferent de la de l'escriu: mentre que la primera s'entenia com una remuneració del treball, en l'escriu no hi havia cap reconeixement de les tasques productives de la dona, sinó de la seva virginitat o del seu valor com a reproductora.

Només 20 dels 314 capítols penedesencs analitzats corresponen a pubilles, és a dir, el 6,4%. Aquest percentatge coincideix amb el que presenta Ferrer Alòs (2010b: 145) quan analitza els capítols matrimonials de Moià i Manresa de finals del segle XVII i del segle XVIII, on només en el 6,5% dels casos hi havia una pubilla. No s'ha d'imaginar aquestes pubilles com dones benestants, ja que molt sovint, com la majoria dels hereus, heretaven petits patrimonis. Evidentment, gaudien de la seguretat que donava el dret a l'usdefruit d'algunes terres i un sostre —la casa dels seus pares, que mai no abandonarien—, però la seva vida no devia ser gaire diferent de la de la resta de dones. En realitat, la cabalera d'una casa rica podia viure molt millor i tenir més béns immobles que la pubilla d'una casa humil.

Per exemple, als capítols de Josefa Bertran i el pagès Josep Barenjà, els seus pares la fan hereva universal dels béns, tot i que s'hi remarca —com s'acostumava a fer— que si un dels dos pares moria, l'altre seria usufructuari del patrimoni fins a la seva mort. Es comprometien a mantenir, amb aquest usdefruit, el nou matrimoni i els seus fills, sempre que tots treballessin per «a utilitat de la casa», i es reservaven 30 lliures per dotar la germana de la núvia. Un cop els dos pares morissin, la filla heretaria la propietat, mentre que la gestió passaria a mans del gendre o el seu hereu. Si la pubilla moria sense fills, «només podrà disposar a sas voluntats» de 30 lliures (és a dir, la mateixa quantitat que el dot de la seva

34. ACAP, APN, J. Mullol i Bonet, 2295, f. 481.

35. ACAP, APN, S. Miret, 2347, f. 179.

germana). El nuvi «constitueix y aporta per dot en aixovar» 100 lliures a la seva futura muller i fa un escreix de 20 lliures. Els pares de la núvia pacten també que «morint la dita Josepha sa filla sens fills del present matrimoni donaran al dit Joseph Barañà quiscun any per la soldada quatre lliures».³⁶

En els capítols de la pubilla Maria Ferrer i el cabaler Esteve Almirall, el pare de la núvia estableix que donarà cada any 10 lliures —la quantitat més habitual al segle XVIII, segons Ferrer Alòs (2010a: 82)— «per rahó de soldada, venint lo cas que dits cònjuges esdevenidors sen haguesen d'anar de la casa i heretat dels dits Ferrer». Esteve Almirall havia aportat la seva llegítima al matrimoni, que representava 400 lliures en concepte d'aixovar, a més de dues caixes de noguer, robes i joies (un parell d'arracades, una creu, un parell de botonets i un anell d'or) per a la núvia.³⁷

Per acabar, cal assenyalar que, mentre que en el sistema d'hereu únic els guanys que es generaven durant el matrimoni no s'acostumaven a repartir (Ferrer 2010a: 77), al Penedès trobem alguns capítols en què sí que es pacta el seu repartiment. Normalment això succeïa a les parelles més pobres (amb dots de 20 a 40 lliures i un escreix de 10 a 20 lliures, o sense escreix). El marit assenyalaria que es reservava «el seu dot», és a dir, la quantitat que sumaven tots els béns que ella aportava en el moment del matrimoni i que la dona es quedaria amb un terç de les millores produïdes des de llavors. Per exemple, en els capítols de Rosa Fontanals, redactats el 1770, s'apunta que «Francisco Mas [marit] acull a dita Rosa sa muller en todas las compras y milloras que durant lo present matrimoni farà al ters». Aquesta tercera part, però, també havia de tornar al marit si la dona moria abans que ell, és a dir, ella no tenia llibertat per llegar-la a qui volgués: «demanerà que ella tinga lo terç de ditas compras y milloras y puga disposar de dit ters si ella sobreviu a son marit, però si li premor no puga disposar de dit ters, si que degà quedar a favor del mateix marit».³⁸

En aquest sentit, el canonge Dou afirmava que «en muchas partes, por lo que se considera de industria en la muger para acrecentar el patrimonio del marido, se le da por ley la mitad de los bienes ganados, multiplicados o mejorados en el tiempo del matrimonio».³⁹ Les dones penedesenques que tingueren aquest dret, però, s'hagueren de conformar amb només un terç.

Conclusions

L'aportació de les dones a les economies domèstiques preindustrials era fonamental per a la reproducció de les famílies. No només tenien cura dels seus integrants dins de l'àmbit domèstic, sinó que portaven a terme diverses activitats productives que esdevenien cabdals

36. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2536, f. 40.

37. ACAP, APN, J. Abreu i Rius, 2536, f. 52.

38. ACAP, APN, J. Mollol i Bonet, 2295, f. 493.

39. Dou (1800: vol. 1, 99), citat per Pérez Molina (1988: 263).

per al sosteniment de tots. Les fonts documentals, però, són silencioses en aquest sentit. Això és conseqüència directa de la baixa consideració que tenia el treball femení, del seu caràcter suposadament subsidiari i de la incapacitat legal a què les dones estaven sotmeses. El fet de considerar-les legalment com a menors d'edat permanents provocava també que fossin poques les que tinguessin terres i altres béns immobles. Tampoc no podien accedir directament a l'explotació de la terra. Però les notícies que revelen algunes fonts, indiquen que eren molt més actives, i més autònomes, que el que tradicionalment s'acostuma a pensar. Es guanyaven la vida filant, veremant per a d'altres, venent diversos productes a l'entrada de casa seva o als mercats, fent de dides o de criades. Feien escombres allà on hi havia fabricants d'escombres i filaven llana o cotó allà on hi havia fabricants tèxtils. Menaven terres a rabassa morta quan els homes de la casa trobaven feina en altres llocs i les cedien també a rabassa quan podien. Les vídues tenien un major marge de maniobra per gestionar els seus patrimonis, tot i que fossin minsos, que les casades. La capacitat de les dones per sobreviure de manera autònoma hi era; el marc legal i sociocultural que ho reconegués, no. I la pobresa ho dificultava tot encara més.

El dot i l'escreix tenien un paper fonamental en la vida de les dones. El primer constituïa el seu valor en el mercat matrimonial —que moltes d'elles contribuïen a generar amb el seu treball— i l'escreix era l'augment del dot que la família del marit considerava, atenent a vegades els costums locals, que havien de rebre en retribució del seu treball i/o de la seva virginitat. Els documents consultats fins ara ens fan concloure que les dones de l'Alt Penedès de la segona meitat del segle XVIII no només rarament tenien terra, sinó que els seus dots eren generalment modestos i, en correspondència, també ho era l'escreix. Tant l'un com l'altre eren més baixos que en altres àrees de Catalunya, però les causes d'aquest fenomen, així com les vies que utilitzaren les dones per defensar els seus interessos i ampliar la seva llibertat d'acció, s'hauran d'explicar en un altre lloc.

Bibliografia citada

- AMADES, Joan (1982). *Folklore de Catalunya. Cançoner. Cançons, refranys, endevinalles*. Barcelona: Selecta.
- ARNABAT, Ramon; MORENO, Belén (2006). *El Penedès durant la segona meitat del segle XVIII: textos inèdits*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.
- BARBA ROCA, Manuel (1991). *El corregiment i partit de Vilafranca del Penedès a l'últim terç del segle XVIII. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Vilafranca del Penedès: Museu de Vilafranca.
- BELLAVITIS, Anna; ZUCCA MICHELETTO, Beatrice (dirs.) (2019). *Gender, Law and Economic Well-being in Europe from the Fifteenth to the Nineteenth Century: North Versus South?* Abingdon / Oxon / Nova York: Routledge.
- BENERIA, Lourdes (1979). «Reproducción, producción y división sexual del trabajo». *Mientras Tanto*, núm. 6, p. 47-84.
- BERG, Maxine (1985). *The Age of Manufacturers, 1700-1820*. Londres: Fontana Press.

- BOCK, G.; DUDEN, B. (1985). «Trabajo por amor: amor como trabajo. Sobre la génesis del trabajo doméstico en Occidente». *Desarrollo*, núm. 2, p. 4-14.
- CAPDEFERRO PLA, Josep (2019). «Mujeres y trabajo en Barcelona a través de procesos judiciales inéditos (1560-1710)». Dins A. SOLÀ (ed.). *Artisanos, gremios y género en el sur de Europa (siglos XVI-XIX)*. Barcelona: Icaria, p. 77-100.
- CARBONELL, Montserrat (1989). «Hecho y representación sobre la desvalorización del trabajo de las mujeres (siglos XVI-XVIII)». Dins *Mujeres y hombres en la formación del pensamiento occidental. Actas de las VII Jornadas de Investigación Interdisciplinaria*. Vol. II. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, p. 157-171.
- CARBONELL, Montserrat (1997). *Sobreviure a Barcelona. Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*. Vic: Eumo.
- CARBONELL, Montserrat (2005). «Trabajo femenino y economías familiares». Dins M. ORTEGA, A. LAVRIN i P. PÉREZ CANTÓ. *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Vol. II. *El mundo moderno*. Madrid: Cátedra, p. 237-262.
- CARBONELL, M.; GÁLVEZ, L.; RODRÍGUEZ, P. (2014). «Género y cuidados: respuestas sociales e institucionales al surgimiento de la sociedad de mercado en el contexto europeo». *Áreas*, núm. 33, p. 17-32.
- COLOMÉ-FERRER, Josep (2019). *Terra de ceps. Especialització vitivinícola i món rabassaire a les comarques de l'Anoia i l'Alt Penedès al segle XIX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COMES, Josep (1826). *Tratado teórico-práctico del arte de notaría*. Barcelona: Imprenta de J. Mayol y Compañía.
- CONGOST, Rosa (2010). «Els dots com a indicadors de les desigualtats socials i de la seva evolució en el temps». Dins Rosa Ros (ed.). *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona / Documenta Universitària, p. 161-193.
- COSTA VIA, Montserrat (1989). *Sant Sadurní d'Anoia. Un perfil socio-econòmic (1771-1816)*. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia / L'Avenç.
- DIEFFENDORF, Barbara B. (1995). «Women and property in ancien régime France. Theory and practice in Dauphiné and Paris». Dins J. BREWER i S. STAVES (eds.). *Early Modern Conceptions of Property*. Londres / Nova York: Routledge, p. 170-193.
- DOU I DE BASSOLS, Ramón Lázaro de (1800). *Instituciones del derecho público general de España, con noticia del Particular de Cataluña y de las principales reglas del gobierno en qualquier Estado*. Madrid: Oficina de Don Benito García y Compañía.
- DURAN I BAS, Manuel (1883). *Memoria acerca de las instituciones del derecho civil de Cataluña*. Barcelona: Impr. de la Casa de Caridad.
- FAUS I CONDOMINES, Josep (1907). *Els capítols matrimonials a la comarca de Guissona*. Barcelona: Impr. Fills de Jaume Jepús.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (1998). «Vedove di città e vedove di campagna nella Francia preindustriale: Aggregato domestico, trasmissione e strategie familiari di sopravvivenza». *Quaderni Storici*, núm. 98, p. 301-332.

- FERRER ALÒS, Llorenç (1984). «Pagesia i sistema de transmissió de béns al Bages en el segle XVIII». Dins *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2005). «When there was no male heir. The transfer of wealth in Catalonia through women in Catalonia (the pubilla)». *Continuity and Change*, núm. 20 (1), p. 27-52.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2010a). «Les clàusules dels capítols matrimonials». Dins Rosa Ros (ed.). *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona / Documenta Universitària, p. 71-88.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2010b). «Capítols matrimonials i història de la família». Dins Rosa Ros (ed.). *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona / Documenta Universitària, p. 135-160.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2012). «El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Proto-industrialització?». *Catalan Historical Review*, núm. 5 (2012), p. 195-209.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2018). «Estructura agrària, família troncal, mercado de trabajo y redes sociales en el mundo rural, Cataluña siglos XVIII-XIX», *Mundo Agrario*, vol. 19, núm. 20, p. 1-21.
- FONTAINE, Laurence (2011). «Il posto delle donne nella piccola economia finanziaria in Europa in età moderna». *Quaderni Storici*, vol. XLVI, núm. 2, p. 513-532.
- GASCÓN, M.ª Isabel (2012). «Las mujeres entre la intimidad doméstica y el espacio público. Libros de cuentas femeninos y ordenanzas municipales». *Revista de Historia Moderna*, núm. 30, p. 283-300.
- HANAWALT, B.A. (1986). *Women and work in preindustrial Europe*. Bloomington: Indiana University Press.
- HOFFMANN, Ph. (1977). *La femme dans la pensée des lumières*. París: Ophrys.
- HUFTON, Olwen (1995). *The prospect before her. A History of Women in Western Europe*. Vol. I. 1500-1800. Londres: Harper Collins.
- LLOBET MASACHS, Santiago de (2010). «Observacions entorn dels accessoris del dot en els capítols matrimonials dels segles XVII i XVIII. El consum de mobles i robes». Dins Rosa Ros (ed.). *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona / Documenta Universitària, p. 195-232.
- MARFANY, Julie (2006). «Choices and constraints: marriage and inheritance in eighteenth and early-nineteenth-century Catalonia». *Continuity and Change*, núm. 21 (1), p. 73-106.
- MASPONS I ANGLASELL, Francesc (1935). *La llei de la família catalana*. Barcelona: Barcino.
- MASPONS I ANGLASELL, Francesc (1956). *Derecho catalán familiar*. Barcelona: José Mª Bosch.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2004). «Mito y realidad de la feminización del consumo en la Europa moderna: las pautas de consumo de las mujeres en la Cataluña preindustrial». *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, vol. 11, núm. 1 (2004), p. 119-154.

- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2007). *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna. El Penedès, 1670-1790*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana / Consell Comarcal Alt Penedès.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2015). «Gender and Luxury in Eighteenth-Century Catalonia: Town and Countryside» Dins D. SIMONTHON, M. KAARTINEN i A. MONTENACH (eds.). *Luxury and Gender in European Towns, 1700-1914*. Nova York / Oxon: Routledge, p. 132-149.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2017). «Révolution industrielle ou simple survie? Stratégies familiales dans une zone proto-industrielle de Catalogne du XVIIIe siècle». *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, núm. 64-4, p. 59-83.
- PÉREZ MOLINA, Isabel (1988). «Dona i legislació a la Catalunya del segle XVIII. Processos de separació matrimonial». *Pedralbes*, núm. 8, p. 259-266.
- PÉREZ MOLINA, Isabel (1994). «Las mujeres y el matrimonio en el derecho catalán moderno». Dins I. PÉREZ MOLINA, M. VICENTE, A. IBERO, E. CARRASCO DE LA FUENTE i A. GIL. *Las mujeres en el antiguo régimen. Imagen y realidad (s. XVI-XVIII)*. Barcelona: Icaria, p. 21-56.
- PÉREZ MOLINA, Isabel (1997). *Las mujeres ante la ley en la Cataluña Moderna*. Granada: Universidad de Granada.
- ROS MASSANA, Rosa (ed.) (2010). «Capítols vilatans, capítols rurals. Els capítols matrimonials a Sant Feliu de Guíxols i la vall d'Aro (1760-1860)». Dins Rosa Ros (ed.). *Els capítols matrimonials. Una font per a la història social*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona / Documenta Universitaria, p. 115-134.
- SANMARTÍ, Carme; SANMARTÍ, Montserrat (2009). «Les mestresses Baldrich a través dels capítols matrimonials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 22, p. 91-110.
- SHAW, James E. (2018). «Women, Credit, and Dowry in Early Modern Italy». Dins DERMINEUR, Elise (ed.). *Women and Credit in Pre-Industrial Europe*. Turnhout: Brepols, p. 173-201.
- TILLY, Louise A.; SCOTT, Joan W. (1978). *Women, Work and Family*. Nova York: Holt, Rinehart and Winston.
- TORRAS ELIAS, Jaume (2007). *Fabricants sense fàbrica. Els Torelló, d'Igualada (1691-1794)*. Vic: Eumo.
- TORRAS, Jaume; DURAN, Montserrat; TORRA, Lúdia (1999). «El ajuar de la novia. El consumo de tejidos en los contratos matrimoniales de una localidad catalana, 1600-1800». Dins J. TORRAS i B. YUN (eds.). *Consumo, condiciones de vida y comercialización*. Valladolid: Junta de Castilla y León, p. 61-69.
- TORRAS RIBÉ, Jaume (1993). *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els «qüestionaris» de Francisco de Zamora i altres descripcions*. Igualada / Barcelona: Abadía de Montserrat.
- VALENTÍN VICENTE, Marta (2009). «“Comerciar en femení”: la identitat de les empresàries a la Barcelona del segle XVIII». *Recerques*, núm. 56, p. 47-59.
- VINYOLES VIDAL, Teresa (2005). *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida / Vic: Eumo / Pagès.